

Статті

Леся ГОРОШКО

**“ВОГНЮ ЧОРТ БОЇТЬСЯ,
А В ВОДІ СЕЛИТЬСЯ”
(ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ
ПРО ВОДУ ЯК ЛОКУС
МІФОЛОГІЧНИХ ІСТОТ)**

Lesya HOROSHKO. "The Devil is afraid of Fire but dwells in Water" (The Ukrainians' Traditional Notions of Water as a Site of Mythological Creatures).

Поряд із сакралізацією водної стихії, вона сприймалася і як джерело хаосу, небезпеки і захворювань, місце локалізації злих демонів і душ померлих. Із такими переконаннями пов'язані також уявлення про те, що внаслідок дії нечистої сили вода, яку використовують для щоденного вжитку, може стати занечищеною, небезпечною та шкідливою для людини. Сукупно такі погляди знайшли своє вираження у демонологічних віруваннях, народних легендах, казках, прислів'ях, деяких обрядах, низці звичаєвих настанов і заборон стосовно побутового використання води тощо.

Свого часу різні дослідники торкалися окремих аспектів досліджуваного питання (П.Бога-тирьов, Н.Вархол, Л.Виноградова, В.Галайчук, М.Жуйкова, Ф.Колесса, Я.Конєва, К.Кутельмах, Є.Левкієвська, Н.Хобзей та інші). Проте призбираний упродовж експедиційних обстежень матеріал (як власний, так і нотатки старших колег) спонукав проаналізувати ці розрізнені факти і вплести їх у загальну канву наукових студій, зупинившись докладно на тих уявленнях, які пов'язують воду з представниками т. зв. нижчої міфології¹.

Як свідчить аналіз етнографічних відомостей XIX – поч. XX ст. (записи І.Вагилевича,

¹У статті не розглядатимуться уявлення про персоналізовані хвороби.

Д.Лепкого, З.Кузеля, Ф.Потушняка, Ю.Шнай-дера, П.Чубинського, І.Радченка, В.Менчиця, Д.Яворницького та ін.), а також дані сучасних польових досліджень, скрізь в Україні вірили, що у різних водоймах, особливо стоячих (болота, ставки, озера), живе нечиста сила. Жителі Бойківщини ставились до них з острахом, оскільки, за народними віруваннями, тут перебували дідько чи інші злі істоти – убійник, блуд, ман, які лякали і збивали з дороги подорожніх². На Сколівщині дітей лякали чорною панею, яка, за розповідями місцевих жителів, занотованих О.Галько, зустрічала людей біля потоку. На зустріч із нечистою силою натякали й мешканці с.Труханова Сколівського р-ну: вони розповідали про невидиму істоту, яка начебто прала у потоці³.

Схожі відомості маємо і з інших місцевостей Карпат. Так, гуцули вірили, що в Несамовитому озері на Чорногорі пересиджують “щезники” (чорти, нечиста сила) і, якщо кинути туди камінь, можна спричинити бурю. Тут же під владою Триюди, Арідника (диявола) перебувають і “чортові душі” – душі грішників, які носять набиті градом мішки⁴. За іншими відомостями, у замерзлому

²Вагилевич І. Бойки, русько-слов'янський люд у Галичині // Жовтень.– 1978.– № 12.– С. 127; Лепкий Д. Земля в людській вірі // Зоря.– 1895.– Ч. 3.– С. 53; Лепкий Д. Вода в людській вірі // Зоря.– 1888.– Ч. 9.– С. 160; Лепкий Д. Домашнє жите нашого люду в деякихъ его вірованяхъ // Зоря.– 1887.– Ч. 6.– С. 95.

³Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 461.– Арк. 10, 52. Уявлення про істот, які полюбляли прати чи купати своїх дітей здебільшого після заходу сонця, притаманні й жителям Південної Лемківщини й Опілля: тут їх називали “богинями”, “мамунами” (Вархол Н. Жінка-демон в народному повір'ї українців Східної Словаччини // Наук. зб. музею укр. к-ри у Свиднику.– Пряшів, 1982.– Вип. 10.– С. 276; Кузьмінська Б. Межа в традиційних демонологічних уявленнях опілян // Народознавчі Зошити.– 2006.– Зош. 1–2.– С. 51; Kolberg O. Dzieła wszystkie.– Wrocław; Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1973.– Т. 51: Sanockie-Krośnieńskie.– Cz. 3.– С. 30).

⁴Кузеля З. Вірування Гуцулів про бурі з останніх днів червня 1885 р. // Записки НТШ.– Львів, 1908.– Т. LXXXVI.– С. 149; Жуйкова М. Східнослов'янська лексика несправедливої смерті // Народознавчі Зошити.– 2000.– Зош. 4.– С. 587; Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 260.– Арк. 48–48 (зв.).

озері сидять 12 помічників Бурівника, до обов'язків яких належить сікти лід на крупу, яку згодом і розсипають царинами (городами, великими ділянками поля)⁵. У селах бойківсько-гуцульського порубіжжя уособленням нечистої сили вважали вогники, які ніби-то час від часу з'являються на поверхні води. Називали такі вогники "сатаною"⁶.

За повідомленням Ф.Потушняка, жителі деяких закарпатських сіл вірили, що у болоті живе "гадячий цар", а також вважали, що закинуті криниці з часом переходять під владу нечистої сили⁷. Побутували серед закарпатських верховинців і вірування у т. зв. "водяного упира", якого уявляли великою страшною людиноподібною істотою, що живе біля води, ловить і вбиває лю-

⁵Гнатюк В. Нарис української міфології.- Львів: ІН НАНУ, 2000.- С. 85.

⁶Schnajder J. Z życia góralskich nadłomnickich // Lud.-Lwów, 1912.- Т. XVIII.- С. 174. **Схожі факти потрапили до поля зору й збирачів на теренах Холмщини, зокрема Грубешівщини: тут мерців наділяли здатністю блукати болотами у вигляді вогнів, які називали "свіцями"** (Конева Я. Хтонічний світ холмщаків та підляшуків // Холмщина і Підляшся: Іст.-етнографічне дослідження.- К.: Родовід, 1997.- С. 311-312). **Загалом географія побутування оповідей про блукаючі вогники досить широка: скажімо, їх вважали душами зневажених дівчат і нехрещених дітей (українці, росіяни, угорці), грішників, які померли без сповіді, чарівницями (поляки), чортами (росіяни), а також вказівкою на заховані скарби (східні і західні слов'яни) тощо. Поширеними локусами зустрічі з ними, поміж іншими, є власне багністі місця, мочарі, трясовини, водойми, місця, куди викидають предмети від обмивання покійника. У вигляді миготливого світла українці уявляли й блуд, який може завести людину, поміж іншим, на болота і на води** (Колесса Ф. Вірування про душу й загробне життя в українській похоронній і поминальній обрядності // Записки НТШ.- Львів, 2001.- Т. ССХІІ.- С. 26; Левкиевская Е.Е. Огни блуждающие // Славянские древности (далі - СД).- Т. 3.- С. 511-512; Вроцлавський К. Із студій над сучасним народним демонологічним оповіданням // Народна Творчість та Етнографія.- 2007.- № 1.- С. 117; Гоппал М. Семантична модель угорських вірувань про злого духа-лідерца // Народна Творчість та Етнографія.- 2006.- Спецвипуск 4.- С. 25, 26, 30; Гнатюк В. Нарис української міфології...- С. 123).

⁷Гура А.В. Символика животних в славянській народній традиції.- Москва: Индрик, 1997.- С. 61; Потушняк Ф. Вода, земля и воздух (в народном віруванні) // Зоря-Најнал.- 1942.- Ч. 3-4.- С. 356.

дей; з ним задля успішної риболовлі рибалкам належить ділитися частиною улову⁸. Схожі уявлення про водяника і необхідні йому дари відомі й серед жителів інших місцевостей України. Скажімо, на Слобожанщині, коли "водяні чорти" починали рвати греблі, що вважалось ознакою їхньої сердитості на відсутність бодай якогось "приходу", за необхідне вважали кинути у воду коня у збруї або й із возом, у пожертву водяникові увичаєним для пасічників тут вважалось втопити перший рій⁹. Про рибалок, які під час риболовлі піймали в сіті водяника і, до смерті налякані, повтікали додому, переказували на Поділлі¹⁰.

Розлога "характеристика" цього представника потойбіччя міститься і в інших етнографічних джерелах. За даними В.Гнатюка, водяник пересиджує у ріках і криницях, схожий на людину, проте має довгого хвоста і крила, водночас може набирати подобу чоловіка, дитини, цапа, пса, kota, качура, риби. Полюбуючи збиткуватись над п'яницями, він може завести їх у болото. У разі, якщо люди наближаються до його домівки - купаються чи перебувають на березі, - може дуже їх налякати, внаслідок чого вони ще довго відходять від переляку. Деякі інші стосунки у нього з рибалками: біля їхнього вогню, розкладеного на березі, він полюбає грітисся. За дружин водяник обирає потопельниць, до яких викликає сільських акушерок. З Лубенщини маємо оповідання у записі В.Милорадовича, в якому йдеться про дівчину, яку мати в дитинстві прокляла словами "шоб тебе чорти взяли". Підрісши і йдучи до вінця через греблю, дівчина впала у воду. Впродовж певного часу її мали за потопельницю, але якось маму дівчини щось покликало через вікно бабувати і, завівши, кинуло у воду.

⁸Богатырев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпатья // Вопросы теории народного искусства.- Москва: Искусство, 1971.- С. 279; Симоненко И.Ф. Быт населения Закарпатской области (По материалам экспедиций 1945-1947 гг.) // Советская Этнография.- 1948.- № 1.- С. 81.

⁹Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія.- К.: Либідь, 1991.- С. 425.

¹⁰Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія и рассказы.- К.: Типографія М.П.Фрица, 1876.- С. 48.

Потрапивши під воду, старенька побачила будинок, в якому її донька жила з нечистим¹¹.

Низку оповідок про “потопника”, “потопленика” (вірогідно, етимологія прізвиська пов’язується власне з діяльністю водяника: *потоплювати* когось) віднаходимо й у праці Н.Вархол, матеріалом до якої слугують уявлення і повір’я українців Східної Словаччини. З праці цього автора довідуємось, що у лемків Пряшівщини побували різноманітні уявлення про потопника: його змальовували як маленького на зріст чоловіка з довгою бородою, який палив довжелезну люльку, що сягала самої води, сидючи на вербі біля ріки; як голу дитину зі світлими кучерями, яка плакала біля річки; вважали потопником і сильний вітер, що топить людей затягуючи їх у воду тощо.

Збереглися у цьому регіоні, зокрема на Гуменщині, й міфологічні оповідки про водяника. За однією з них, чоловік поблизу ріки побачив лісника, зі слідів якого дзюркотіла вода. Коли чоловік завів у воду коней, потопник накинув йому на ногу золотий ланцюг, щоб втопити, проте коні винесли чоловіка з води разом із ланцюгом, який він і заховав вдома. Опівночі потопник прийшов за своєю власністю з погрозою затопити увесь Ужгород у разі відмови. Повернувши собі ланцюг, потопник і надалі продовжував топити людей. Оптимістичнішу кінцівку має інший переказ про потопника, якого зображали як “грубої паця, що спало у воді пуд брилов; у туй воді, що з югу, Ужгородська вода, що іде з Верховини, з Великого і Малого Березного”. Саме там, за оповідями, влітку купалися вояки і завше був один потопельник, чию смерть і приписували потопникові. Подолати його зуміли, лише накинувши на нього грубу линву і витягнувши з води, тріумфуючи з цього приводу усвідомленням того, що “потопник не є ведей”¹².

¹¹Гнатюк В.М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Українці: народні вірування, повір’я, демонологія...– С. 392; Гнатюк В. Нарис української міфології...– С. 116–118; Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии...– С. 425; Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии.– Харків: ХОЦНТ, 2007.– С. 13.

¹²Вархол Н. Чоловік-демон в народному повір’ї українців

Зв’язок водойм із різноманітною “нечистю” ілюструє ще одна згадка з цих же ж теренів: тут, за віруваннями, “страшки” могли заманити, завести людей до мочарів, рибників тощо¹³. Вірили на цих теренах і в перелесниць – істот, які, за різними відомостями, спокушали чоловіків, підмінювали новонароджених дітей, били і калічили тих, хто заснув у борозні, тощо. За переказами, вони пересиджували під мостом¹⁴, а тих людей, які танцювали вночі з суботи на неділю, після смерті чекала покута: танцювати з перелесницями у болоті¹⁵.

Лемки Великоберезнянщини, як і гуцули Косівщини і Верховинщини, а також бойки Дрогобиччини, вважали річки і джерела домівкою русалок¹⁶. Про зустрічі із русалками поблизу водних локусів, куди їх згодом і проводжали, відомо й з інших теренів України: Слобожанщини (дані В.Милорадовича), Полісся (відомості К.Кутельмаха, В.Галайчука, Н.Гаврилюк, Р.Кирчіва), Холмщини і Підляшшя (матеріали

Східної Словаччини // Наук. зб. музею укр. культури у Свиднику.– Пряшів, 1985.– Вип. 12.– С. 235–236.

¹³Шмайда М. Повір’я про природу // Дукля.– 1965.– № 3.– С. 122.

¹⁴Ставлення до моста в народній традиції визначається, поміж іншим, тим, що на нього накладаються негативні якості природних об’єктів, над якими він пролягає: різноманітні водойми і прізви. Відображено такі уявлення й у фольклорі. Докл. про символіку моста див.: Виноградова Л.Н. Мост // СД.– Т. 3.– С. 303–307; Сирко І. Символіка образу “моста” в українській народній пісні // Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна.– Львів, 2006.– Вип. 37.– С. 161–166; Biedermaun H. Leksykon symboli.– Warszawa: MUZA SA, 2001.– S. 223–224; Kowalski P. Leksykon. Znaki świata. Omen, przesąd, znaczenie.– Warszawa; Wrocław: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998.– S. 324–326. Пор.: Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія...– С. 46, 48; Легенди та перекази / Упор. та прим. А.Л.Іоаніді.– К.: Наук. Думка, 1985.– С. 55–56; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 260.– Арк. 38 (зв.)–39.

¹⁵Вархол Н. Жінка-демон...– С. 278, 282.

¹⁶Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466 б.– Арк. 55, 143; Вінценз С. На високій полонині // Жовтень.– 1969.– № 11.– С. 125; Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник.– Львів, 2002.– С. 163; Лепкій Б. Обряд хрещення малых дітей на Руси та деякі вірованя и забобоны людові // Зоря.– 1887.– Ч. 18.– С. 297.

К.Карабович) тощо. На Слобожанщині (Куп'ящина) на поч. ХХ ст. побутував звичай шкаралупки від крашанок перед тим, як викинути в ріку, мнути руками, оскільки у випадку недотримання такої настанови ними могли б скористатись русалки – їздили б рікою. На цих самих теренах крашанку, "з якої вмивались" у Страсну п'ятницю, кидали в ріку для русалок і потопельників¹⁷.

Схожим чином повсюдно в Україні з різноманітними водоймами пов'язували й місцезнаходження чортів, оскільки часто саме тут вони й творили людям усілякі капості. У мочарях, болотах, водяних млинах оселяли чортів жителі Холмщини і Підляшшя. У безоднях, озерах і трясовинах локалізували їх і інші жителі заходу України. Тут болота і багна вважали входом до чортячого царства, де, вірогідно, куцохвості й зберігали свої скарби (записи Д.Лепкого). Гуцули навіть вважали, що "він, пек му, газда ид Озірем"¹⁸.

Містяться такі згадки й у фольклорних джерелах. В оповіданні зі збірника М.Драгоманова чорт, бажаючи віддячитись чоловікові за вряту-

вання життя від вовка, добув із ріки мішок грошей. У цьому ж джерелі віднаходимо й інші оповідання, які промовисто ілюструють уявлення про зв'язок нечистої сили, зокрема чортів, із водою. На Поділлі І.Радченко занотував переказ, з якого довідуємось про пригоди музик, які, цілу ніч відігравши на чортячій забаві, після перших півнів опинилися на камені посеред ставу, порослого очеретом. Завдяки його ж записам відомо про чорта, який, вдаючи потопельника, намагається затягти у воду людей. До речі, на Верховинщині досі збереглося вірування, що людину, яка топиться, не варто рятувати, оскільки її "кличе щезник"¹⁹. В оповіданні, записаному В.Менчицем, "той, що грошей своїх стереже" у вигляді щуки сидить у криниці; на дні водойми нечиста сила переховує й інші скарби – скриньку із зірками²⁰.

Різноманітними згадками цього ж типу повняється й інші джерела. Скажімо, у народній оповідці з Лубенщини чорт, потоваришувавши із селянином, який ішов жати очерет, завів його далеко у болото²¹. Про оселення нечистого у багнистих місцях натякає й лубенська веснянка: "А сей буде у болоті меж чортами старший"²². У казці, записаній В.Гнатюком на Закарпатті, випадковість завела чоловіка до млаки, в якій його піймав "дябол"²³. Схожу оповідку, в якій йдеться про зв'язок нечистого із водоймами, маємо і з інших західноукраїнських теренів (Лемківщина). У ній Ісус Христос, вирішивши покарати пихатого кума, кинув його в озеро зі словами: "Но, кедь чорт тобі кумом, то ідь і ти ід чорту, твому кумові"²⁴. Промовистою у цьому контексті є й на-

¹⁷Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии...– С. 414; Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків // Записки НТШ.– Львів, 2001.– Т. ССХІІ.– С. 102, 103, 106, 109, 120; Карабович К. Народні вірування // Холмщина і Підляшшя...– С. 317; Гаврилюк Н. Про локальну спільність і диференціацію обрядово-світоглядних традицій Чорнобильського Полісся // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження.– Львів: ІН НАН України, 1997.– Вип. 1. Київське Полісся. 1994.– С. 343; Галайчук В. Прозовий фольклор Київського Полісся // Полісся України...– Вип. 1.– С. 230, 232; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 280 б.– Арк. 114, 115, 117; Иванов П.В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда...– С. 91, 92; Кісь О. Дівчина-русалка: зваба безодні (імпліцитний код) // Студії з інтегральної культурології 1. THANATOS.– Львів, 1996.– С. 106; Плачинда С.П. Словник давньоукраїнської міфології.– К.: Велес, 2007.– С. 206–207. Докл. про витоки образу русалки, його романтизацію в етнографічній і художній літературі див.: Кутельмах К. Русалки в повір'ях поліщуків...– С. 87–153.

¹⁸Карабович К. Народні вірування...– С. 317; Лепкий Д. Чортъ (Після понятій и вірованя люду) // Зоря.– Львів, 1887.– Р. VIII.– Ч. 3.– С. 45; Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології. Записані у Зелениці, надвірнянського повіта, 1907–1908 // Матеріяли до української етнології.– Львів, 1909.– Т. XI.– С. 3.

¹⁹"Він-щезби", "щезби", "бодайби щез", "щезун", "щезник", "ощизник" тощо – віддієслівна форма назви чорта, яка слугує для табуйованого називання нечистого у карпатських говірках. Докл. див.: Хобзей Н. Гуцульська міфологія...– С. 191–193.

²⁰Драгоманов М. Малорусскія народныя преданія...– С. 43, 47, 54, 68, 84.

²¹Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии...– С. 419.

²²Там само.– С. 422.

²³Гнатюк В.М. Казки Закарпаття.– Ужгород: Карпати, 2001.– С. 95.

²⁴Краліцкій А. Відки взяла ся жаба? // Жите і Слово.– 1894.– Т. 1.– С. 147.

родна балада з теренів Пряшівщини, послуговуватись якою можемо завдяки запису М.Шмайди:

*Ишло дівча на воду
През попову заграду.
Стретнув єй там младенец
Дай ту, дівча, свой вінец.
Не дам я ті свой вінец,
Бо ты з пекла младенец.
По чим ты мя спознала,
Жесь мя з пекла назвала.
По качачій ножочці,
По крученой палічці,
По червеній чапочці.
Як ю хопив, так ю ніс,
Понад камінь, понад ліс.
Пришов він з ньов над пекло,
Боже, боже, як тепло...²⁵*

Своєрідне народне “пояснення” перебування усілякої нечисті у воді міститься власне у космогонічному міфі: після створення світу Сатанаїл вирішив звести Господа з ангелами зі світу втопивши, проте усі спроби виявились марними, а за кару Бог кинув його разом із темними ангелами-помічниками у воду (Ольгопільський повіт, Східне Поділля). За одним із варіантів міфу з Покуття і Гуцульщини, “він-щезби” поробив у землі дірки, щоб утопити Творця, і, втікаючи, потрапив до однієї з них, внаслідок чого “пішов під воду тай и тепер там сидит”²⁶.

Відома на Гуцульщині й інша версія одомашнення нечистим саме цієї частини світового простору. Легенда, в якій йдеться про створення першого млина, оповідає, що в давнину люди не мали чим змолоти збіжжя, тому попросили Господа допомогти. Проте Бог зволікав із будовою, отож, люди вдалились по допомогу до явидника, який радо допоміг їм в обмін на їхні душі. Проте пустити воду на млинове колесо він не зумів. Вдалося це,

²⁵Вархол Н. Чоловік-демон...– С. 239–240.

²⁶Чубинський П. Мудрість віків.– К.: Мистецтво.– Кн. 1.– С. 146–148; Kolberg O. Dzieła wszystkie.– Wrocław; Poznań: Polskie Wydawnictwo Muzyczne, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963.– Т. 31: Pokucie. Cz. 3.– S. 85–86; Wiedźmy, czarty i święci Huculshchyzny: Mity i legendy.– Warszawa: Koldruk, 1997.– S. 21–22.

власне, Господові, який перегородив потік, спрямувавши в такий спосіб воду до млина, а вода вхопила рогатого Юду, кинула на лотоки і занурила під камінь, “де і до нині сидить” (“де він і доси тре си”)²⁷.

Таким чином, на початку акту світотворення нечистий пов’язаний із водою, тобто нижньою частиною простору. Під час творення світу вода стає частиною Божого порядку, проте після завершення креативного процесу (меншого чи більшого) співтворець Бога знову повертається туди, звідки й розпочався увесь світ.

Повсюдно в Україні водойми вважали також місцезнаходженням душ потопельників. За віруваннями гуцулів, вони з’являються поблизу місця своєї смерті, ввечері виходять з води “сушитися”, лякають перехожих, “вівкають” і є особливо небезпечними для “дарабашів” (сплавників лісу). На півдні Лемківщини їм приписували здатність заманювати до води людей. З метою захисту від потопельників на Закарпатській Бойківщині перехожі кидали у воду каміння. Натомість на Гуцульщині така дія не схвалювалася, оскільки це могло сполохати потопельників, які по заході сонця “сушилися” на камінні і відтак проклинали б живих. На Покутті потопельників, яких називали “старчи”, уявляли істотами в довгих шатах і з розпущеним волоссям, які ходили мілководдям, волаючи “уха”, сміючись або плачучи²⁸. Із записів П.Чубинського з Проскурівщини (Центральне Поділля) відомо, що потопельники мають звичкою на новий місяць припливати до того місця, де втопилися, і купатися при місячному світлі²⁹. За даними В.Гнатюка, українці вірили, що ці іс-

²⁷Шухевич В. Гуцульщина.– Львів, 1908.– Ч. 5.– С. 15; Wiedźmy, czarty i święci Huculshchyzny...– S. 27.

²⁸Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 257 г.– Арк. 33, 39; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 260.– Арк. 9 (зв.), 47; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466.– Арк. 28; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466 б.– Арк. 33; Онищук А. Матеріяли до гуцульської демонології...– С. 2, 55; Богатырев П.Г. Магические действия, обряды...– С. 262; Шмайда М. Повіря про природу...– С. 122; Mroczo K.Fr. Śniatyńszczyzna. (Przyczynek do etnografii krajowej) // Przewodnik naukowy i literacki.– 1897.– Т. XXV.– Z. IV.– S. 293–294.

²⁹Чубинський П. Мудрість віків...– Кн. 1.– С. 206.

тоти можуть перевернути човна і пустити людей з водою, якщо хтось вдарить їх веслом. До арсеналу "пустощів" потопельника народна уява захищує і той випадок, коли він дозволяє рибалці піхтати себе в сіті замість риби, внаслідок чого той із часом помирає від переляку³⁰.

Уявлення про потопельників – злих і мстивих істот, які, не доживши власного віку, намагаються вкоротити його й іншим – належать до тих реалій, які досі побутують на досліджуваних територіях і потрапляють до поля зору збирачів етнографічних даних. Скажімо, під час польових розслідувань на Західній Бойківщині (с. Трушевичі Старосамбірського р-ну) від літньої респондентки вдалось занотувати відомості про те, що в їхньому селі у старій криниці втопилася маленька дівчинка, яку, як переказують, туди затягнув "топильник". Схожу згадку зафіксовано й на теренах Наддніпрянщини (с. Набутів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.). Тут також оповідали, що ризик утопитися в місці, де вже був потопельник, значно зростає, вірогідно, саме тому респондентка була вельми емоційною: "Ой, не йдіть же ж туди, бо там же ж утопленик!.. Бо вже ж як там утопився, то вже ж не йдіть, бо вже ж..."³¹. На Гуцульщині (с. Білоберезка Верховинського р-ну) на основі уявлень про потопельників сформувався цікавий звичай (він побутує і досі), за яким на Івана Купала родичі втоплених дітей просять когось із дівчат сплести для їхньої дитини вінок і кинути на воду: вірять, що в тому місці, де він зупиниться, з'явиться русалка – вірогідно, душа дитини³².

Знайшли свій відгомін такі уявлення і у прозовому фольклорі. Виникнення водяних лілій народна уява пояснює у вельми поетичний спосіб. За версією зі Східного Поділля (с. Морозівка Хмельницького р-ну Вінницької обл.), вони виникли у часи татарської навали у тому місці, де вкоротили собі віку потопившись молоді вродливі

дівчата, які не бажали потрапити до ясиру. На Волині (с. Ржищів Горохівського р-ну Волинської обл.) їх поява є наслідком людської гордіння і прокляття: зустрівшись на вузькому містку через болото, два весільні поїзди ніяк не могли розминутись. Один із бояр спересердя вигукнув прокляття на адресу гостей з іншого весілля, внаслідок чого всі провалились у болото. На тому місці утворилось чисте озеро, з якого вечорами ще довго виходили дві наречені розчісувати свої коси, а на його плесі розцвіли лілії, що своєю формою дуже нагадують корону нареченої. Свою оповідь про купавниць – квіти, які вмюють плакати – мають і жителі Центральної Бойківщини. У с. Хітар Сколівського р-ну на Львівщині записано легенду про водяну лілію, яка стала свідком потоплення дівчини, ошуканої багатим хлопцем, внаслідок чого купавниці щоранку плачуть³³.

Загалом вірування про локалізацію у воді (морях, болотах, крутежах, річках, озерах, криницях, джерелах, калюжах) різних демонічних істот (потопельники, русалки, віли, самодіви, богинки та ін.) поширені в різних етнотрадиціях³⁴.

Загальновідомими в різних народів були й вірування у вплив злих сил (повітряних демонів, повісельників, потопельників) на різні атмосферні явища. Саме вони, за давніми уявленнями, спричиняють зливи, град, бурі чи, навпаки, затримують небесну вологу (дощ), що призводить

³³ Легенди та перекази... – С. 74, 133, 145.

³⁴ Гіппіус В. Коваль Кузьма-Дем'ян у фольклорі // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 35; Володіна Т. Нічниця в традиційній культурі українців та білорусів // Народознавчі Зошити. – 2002. – Зош. 3–4. – С. 216; Жуйкова М. Магічне коло в культурі та мові східних слов'ян (до генези ідіоми на кривой не объедешь) // Народознавчі Зошити. – 2002. – Зош. 3–4. – С. 196–198; Киреевский И.Р. Мифы древних славян. – Харьков: Глобус, 2006. – С. 117–128; Персонажи славянской мифологии. Рис. Словарь / Сост.: А.А. Кононенко, С.А. Кононенко. – К.: Корсар, 1993. – С. 39, 40, 168; Токарев С.А. Религиозные верования восточнославянских народов XIX – начала XX века. – Москва; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1957. – С. 38, 85–87, 106; Пульнер Й. Обряди й повір'я, сполучені з вагітною, породілею й народженням у жидів // Етнографічний вісник. – 1929. – Кн. 8. – С. 104–105; Kadłubiec D. Utopiec jako znak // Literatura ludowa. – 2006. – NR. 6 (50). – S. 63–66.

³⁰ Гнатюк В. Нарис української міфології... – С. 219.

³¹ Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 466 в. – Арк. 135; Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 466 г. – Арк. 5.

³² Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 466 б. – Арк. 55.

до посухи³⁵. Чимало прикладів таких і інших вірувань (негода, посуха – покарання за поховання в землі “нечистого” померлого, осквернення води внаслідок самогубства тощо) збереглося й у світоглядній традиції українців³⁶.

Уявленнями про локалізацію демонічних сил у воді та їхню особливу активізацію в певні пері-

³⁵ Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. – Москва: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1991. – С. 350; Толстая С.М. Дождь // СД. – Т. 2. – С. 106–107; Толстая С.М. Засуха // СД. – Т. 2. – С. 275; Токарев С.А. Религиозные верования вост.-слав. народов... – С. 39, 42; Толстые Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству. 2. Вызывание дождя в Полесье // Славянский и балканский фольклор. – Москва: Наука, 1978. – С. 99, 108–112.

³⁶ Див.: Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 260. – Арк. 52, 57, 64; Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 458. – Арк. 45, 95, 97; Толстые Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству. 2... – С. 99, 107–108, 110; Дмитрук Н. Голод на Україні р. 1921 // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 4. – С. 81; Борисенко В.К. Поховальні звичаї та обряди // Поділля: Іст.-етнографічне дослідження. – К.: Доля, 1994. – С. 230; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-релігійна монографія. – К.: Обереги, 1992. – С. 44; Толстые Н.И. и С.М. Заметки по славянскому язычеству. 2... – С. 107–112; Ульяновська С. Магічні елементи поліського поховального ритуалу (на матеріалах Волинського та Центрального Полісся) // Народна Творчість та Етнографія. – 1992. – № 2. – С. 74; Гнатюк В. Знадоба до української демонології. Т. II. – Вип. 2 // Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXIV. – С. 12; Дем'ян Л. Похоронні обряди і віровання из веречанского округа // Подкарпатска Русь. – 1927. – Ч. 7. – С. 172; К[озарищук] В. Из Буковинських карпатських гор // Наука. – Відень, 1889. – № 11. – С. 664; Кузеля З. Вірування Гуцулів про бурі... – С. 149; Кузів І. Житє-бутє, звичаї и обичаї горського народу // Зоря. – 1889. – Ч. 20. – С. 336; Лепкий Д. Про небощиків // Зоря. – 1890. – Ч. 10. – С. 152; Майчик І., Цуприк М. Одрехова в минулому 1419–1999. – Львів: Каменяр, 1999. – С. 47; Онищук А. З народнього життя Гуцулів // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 97; Онищук А. Матеріали до гуцульської демонології... – С. 121; Онищук А. Похоронні звичаї й обряди в селі Зелениці, Надвірнянського повіта // Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди: Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 248, 251; Франко І.Я. Сожжение упырей в с. Нагуевичах в 1831 г. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія... – С. 515; Шекерик-Доників П. Похоронні звичаї й обряди в селі Головах, Косівського пов. // Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди: Етнографічний збірник. – Львів, 1912. – Т. XXXI–XXXII. – С. 284, 287;

оди календарного циклу чи в певний час доби зумовлені відомі в різних регіонах України заборони щодо купання у водоймах. Так, на теренах бойківського Підгір'я, Галицькій Гуцульщині і бойківсько-гуцульському порубіжжі побутувала заборона купатися до Івана Купала (щоб не занедужати, вберегтися від плазунів). На Західному Поліссі заборона стосувалася власне дня Івана Купала, оскільки вірили, що “Купала наказав купатися”. На Покутті, Наддніпрянщині, Холмщині і Підляшші обмежувалось купання на Зеленому тижні – у час, коли, за народними віруваннями, потрібно остерігатися русалок, потопельників та укусів змії і п'явок. Схоже пояснення на поч. ХХ ст. занотоване й на Слобожанщині (Полтавщина). Тут табу на купання накладалося у період до Зелених свят – час, коли мавки можуть залоскотати плавця. Купіль уможлиблювався лише за умови купання з полином і виголошування примовки: “Мавка, мавка, на тобі полинь, а мене покинь!”. Подекуди, наприклад на Підгір'ї, також табувалося купання після заходу сонця. Якщо хтось таки купався в цю пору, то, щоб захистити себе від шкідливої дії нечистої сили, заходячи до води та виходячи з неї, промовляв такі заклинання: “Дідько з води, а я в воду!”, “Я з води, а дідько в воду!” Схожі вербальні формули-обереги, що супроводжували купання, зокрема й на Зеленому тижні, знані й жителям інших українських територій: “Святий дух у воду бух: біда – з води, а ми – до води”; “Чортюк, чортюк, не ламай кісток, ти з води, а я в воду”. Вірогідно, власне з уявленнями про воду як джерело небезпеки й по-

Лепкий Д. Вода в людовій вірі... – С. 159, 160; Мушинка М. Духова культура // Лемківщина: Земля – люди – історія – культура. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1988. – Т. II. – С. 339; Шмайда М. Повір'я про природу... – С. 117; Петров В. Вірування в вихор і чорна хвороба // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 3. – С. 115; Білий В. До звичаю кидати гілки на могили “заложних” мерців // Етнографічний вісник. – 1926. – Кн. 3. – С. 90; Вархол Н. Чоловік-демон... – С. 232–234; Moszyński K. Kultura ludowa słowian. – Kraków: Polska akademja umiejętności, 1934. – Cz. II. Kultura duchowa. – S. 513; Józef z nad Wiszenki. Niektóre wierzenia ludowe w Rudkach // Lud. – Lwów, 1899. – Т. V. – S. 352; Schnajder J. Lud peczenizyński. Cz. II // Lud. – 1907. – Т. XIII. – Zesz. II. – S. 112.

в'язана та обставина, що старші люди у водоймах взагалі купалися неохоче³⁷.

Із уявленнями про активізацію нечистої сили у нічний період доби та її зв'язок з водою (потяг до води, перебування у воді) пов'язана також низка побутових настанов і заборон щодо ужиткування води. Так, за записами А.Онищука, І.Добрянської, Д.Лепкого та матеріалами сучасних польових спостережень, у багатьох бойківських, лемківських та гуцульських селах побутувала пересторога вживати набрану уночі воду (щоб не занедужати). Жителі Гуцульщини, Холмщини і Підляшшя також забороняли набирати вночі воду, вірячи, що разом з нею можна принести до хати хворобу чи злих духів ("нетлю", "нічницю", "мамуну", "бісицю"). Щоб цьому запобігти, у разі потреби набрати воду саме вночі, зазвичай просили Божого благословення. На Корсунь-Шевченківщині (с. Квітки) респондентка повідомила, що вночі воду набирають лише з поганим умислом: "знають для чого її беруть". Цілковито прагматичне пояснення занотоване в сусідньому с. Набутові: тут вважають, що набирати воду вночі не слід з чужої криниці, оскільки неетично будити сусідів. Це одна поширена заборона, якої дотримувались на Сколівщині, Вижниччині, Путильщині, – виливати з хати воду після заходу сонця. У тих чи інших селах вірили, що інакше з дому може піти добро, людині, чий

купіль вилили, снитиметься щось недобре, хтось із домашніх пліткуватиме про хатні суперечки на людях і т. п.³⁸.

Як свідчать дані польових пошуків, низкою своєрідних настанов регламентувалося також зберігання води у нічний час. Деяких із них (накривання посуду з водою) українці дотримуються й тепер, незважаючи на те, що їхні давніші умотивування затратились чи поступились місцем іншим, раціональнішим поясненням. Так, жителі окремих сіл на Косівщині, Верховинщині, Вижниччині (Гуцульщина), Сколівщині (Бойківщина), Корсунь-Шевченківщині (Наддніпрянина) й досі зазвичай накривають на ніч весь посуд з водою, щоб вона не засмічувалась чи не забруднювалась домашніми тваринами. Інше пояснення вдалося занотувати у с. Квасах на Рахівщині: воду слід накривати, щоб вберегти її від усього лихого. На цих же теренах, а також на Дрогобиччині, Путильщині і Великоберезнянщині подекуди й досі заведено накривати на ніч і криниці, "щоб ніяке зло не могло узяти води", "щоб нечиста сила там щось не кинула" чи щоб вберегти воду від бруду. З Великоберезнянщини (с. Стужиця) та Надвірнянщини (с. Зелена) маємо також відомості стосовно заборони вживати воду, яка простояла ніч у хаті. Зазвичай зранку її виливали, бо в цій воді буцім-то "купався чорт", і натомість набирали свіжої, щоб бути здоровими. З ідеєю захисту від злих духів первісно, гадаю, був пов'язаний також звичай, якого в минулому дотримувались у с. Верхньому Ясенові Верховинського р-ну. Увесь порожній посуд з-під води на ніч перевертали догори дном, "аби ирти [недобрі розмови. – Л.Г.] пропадали". Затративши вмоти-

³⁷Онищук А. Народний календар у Зелениці, Надвірнянського повіта (на Гуцульщині) // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 50; Франко І. Людові вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник. – Львів, 1898. – Т. V. – С. 193, 206; Шухевич В.О. Гуцульщина. – Верховина: Гуцульщина, 1999. – Ч. IV. – С. 267; Schnajder J. Z życia górali nadłomnickich... – S. 212; Милорадович В.П. Заметки о малорусской демонологии... – С. 414; Милорадович В.П. Народная медицина в Лубенском уезде, Полтавской губ. // Українські чари / Упоряд. О.М.Таланчук. – К.: Либідь, 1992. – С. 25; Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований, в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3-х т. – Б. м.: Б. и., Б. г. – Т. 2. – С. 241–242; Архів ІН НАН України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 304. – Арк. 103; Легенди та перекази... – С. 61; Карабович К. Народні вірування... – С. 317; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування укр. народу... – С. 45.

³⁸Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 466 а. – Арк. 26; Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 466 б. – Арк. 8, 74, 81, 92, 102, 103, 111, 128, 133, 138; Добрянська І. Село Команьча – життя, звичаї, повір'я // Наше Слово. – 1965. – № 26. – С. 5; Онищук А. Народний календар у Зелениці... – С. 3–4; Кирчів Р.Ф. Світоглядні уявлення і вірування // Гуцульщина: Іст.-етнографічне дослідження. – К.: Наук. Думка, 1987. – С. 253; Лепкий Д. Вода в людовій вірі... – С. 160; Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 260. – Арк. 49 (зв.), 63–63 (зв.); Архів ІН НАНУ. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 466 г. – Арк. 5, 23; Карабович К. Народні вірування... – С. 318.

ування, звичаю і досі дотримуються у сс. Квітки і Бровахи Корсунь-Шевченківського р-ну на Черкащині³⁹.

Заборони набирати (вживати) вночі воду, залишати на ніч ненакритим домашній посуд з водою, практика перевертати порожній посуд з-під води (щоб у нього не ввійшла нечиста сила чи не проникли демони хвороб) відомі не тільки українцям, а й багатьом іншим слов'янським народам⁴⁰.

Уявлення про воду як стихію, що пов'язана з нечистою силою і ширше – має загальну “негативну” символіку, загалом репрезентовано у різних ритуальних контекстах. Красномовним підтвердженням таких поглядів є й низка прислів'їв і приказок, у т. ч. й жартівливих («Коби болото, а чорти будуть», “Вогню чорт боїться, а в воді селиться”, “Хто сам сі втопит, того дідько вхопит”, “Втонув небіжчик, най го був дідько не ніс на глибоке”, “Най би го чорт на глибоке не носив, то би він ся не втопив”, “І чорт багато грошей має, а в болоті сидить”, “Показав чорт моду, а сам – у воду”, “Біда, як скрізь вода”, “Від води недалеко й до біди”, “Вогонь і вода – добрі слуги, та лихі пани”, “Вода не тютка (тітка)”, “Тільки біди, ги води” і т. п.)⁴¹. У продовження паремійного

синонімічного ряду наведу фавбулу легенди, занотованої на Західному Поділлі (Бучацький р-н Тернопільської обл.), яка добре ілюструє низку проаналізованих вище уявлень: вода як локус, звідки з'являється, куди відправляється і до якого “має потяг” усіляка нечисть. Довідавшись про те, що в його домі живе нещастя, чоловік утік з усією родиною, проте, дещо забувши, повернувся, де й зустрівся віч-на-віч зі своєю бідною, яка у той час власне купалася у щепрі з водою. Задля того, аби позбутися нещастя вдруге, чоловік замкнув його у пляшці і викинув у водойму, звідки згодом нещастя видобув його заздрісний брат, внаслідок чого і сам став злидарем⁴².

Отже, аналіз численних фактографічних даних щодо уявлень і вірувань про воду як локус нечистої сили розкриває її “негативну” символіку. Генеза таких поглядів – в архаїчних уявленнях про водну стихію, яка в бінарно опозиційованій міфологічній картині світу пов'язувалася з первісним хаосом, “низом”, смертю і її уособленнями⁴³. На давнину таких світоглядних явищ вказують і значні збіжності, виявлені у віруваннях жителів різних регіонів України і загалом багатьох слов'янських народів. Перспективу подальших наукових пошуків у цьому напрямі бачу в узагальненому дослідженні “негативних” уявлень про воду, для чого слід розглянути ще й практики з царини шкідливої магії, а також уявлення про персоналізовані хвороби та їхнє знешкодження.

³⁹Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466.– Арк. 23, 63, 71; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466 а.– Арк. 7, 38; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466 б.– Арк. 20, 36, 56, 68, 74, 81, 88, 92, 102, 111, 116, 120-121, 128, 143, 153; Архів ІН НАНУ.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 466 г.– Арк. 5, 16, 23, 27; Онищук А. Народний календар у Зелениці...– С. 9.

⁴⁰Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу...– Т. 1.– С. 185; Виноградова Л.Н. Вода // СД.– Т. 1.– С. 386; Токарев С.А. Религиозные верования вост.-слав. народов...– С. 71-72; Moszyński K. Kultura ludowa słowian...– Cz. II. Kultura duchowa.– S. 510.

⁴¹Архів ІН НАН України.– Ф. 1.– Оп. 2.– Од. зб. 317.– Арк. 45; Вода – це життя (Народні вислови про воду) / Зібрав М.Ножнов // Краєзнавство, географія, туризм.– 2002.– № 47.– С. 1, 4; Галицькі приповідки і загадки / Зібрані Г. Ількевичем: Репринтне відтворення з вид. 1841 р.– Львів, 2003.– С. 40, 56; Гіпсіус В. Коваль Кузьма-Дем'ян у фольклорі...– С. 35; Франко І. Галицько-руські народні приповідки. Т. I.– Вип. II. (Відати – Діти) // Етнографічний збірник.– Львів, 1905.– Т. XVI.– С. 290, 291; Збірник Йоанна (Василя) Талапковича // Наук. зб. музею укр. к-ри у Свиднику.– Пряшів, 1983.– Т. 11.– С. 455.

⁴²Легенди та перекази...– С. 134-135.

⁴³Також про це див.: Жуйкова М. Номінація смерті та архаїчне мислення // Студії з інтегральної культурології 1. THANATOS.– Львів, 1996.– С. 28-70; Валенцова М.М. Марена // СД.– Т. 3.– С. 182; Тиводар М.П. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.: Іст.-етнографічне дослідження.– Ужгород: Карпати, 1994.– С. 375.